

вже не стане під нами ніякої стежинки, де доведеться йти по полю, засіяному колючим реп'яхом, який виріс на грудях давно затлілих поколінь, і вкритому густим туманом. І саме там корисний буде нам запас етнографічного світу: з ним як-небудь можна, хоч навпомацки, йти; без нього доведеться стати на місці і, за неможливістю бачити дійсні образи, втішатися власними мріями. Обмежимося цими небагатьма словами. Від співчуття мислячого нашого сучасного суспільства, якому не чужі інтереси науки, залежатиме вирішення питань: чи здійснимі наші припущення, чи це тільки desideria? ⁷

Микола КОСТОМАРОВ

¹ Йдеться про Російське географічне товариство, що було засноване в серпні 1845 року у Петербурзі. Мало 4 відділення: географії загальної, географії Росії, статистики Росії та етнографії. З 1926 року — Державне географічне товариство. Проводило дослідницькі роботи в галузі географії та етнографії.

² Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829 — 1897) — російський історик, академік Петербурзької АН (з 1890 року). Народився в с. Кудряшках Нижегородської губернії. Закінчив Московський університет 1851 р. З 1865 р. — професор Петербурзького університету. Автор праць «Про склад руських літописів до кінця XIV ст.» (1868), «Руська історія» (том I, II 1872 — 1885) та інших. Особливий інтерес становлять його критичні статті на окремі томи «Історії Росії» С. М. Соловйова та про сутність слов'янофільства.

³ Від ієрогліф — фігурний знак у системі ідеографічного письма, що позначає поняття, склад або звук мови. Тут під словом ієрогліфічний слід розуміти такі, що їх суть не розгадана.

⁴ Мається на увазі господарське приміщення для обробки чи зберігання зерна.

⁵ Автор говорить про відомого українського письменника і ученого Пантелеймона Олександровича Куліша (1819 — 1897) і про виданий ним у 1856 — 1857 рр. літературно-науковий збірник «Записки о Южной Руси» (два томи).

⁶ Тобто: до першої третини XVII ст., коли царював Михайло Федорович Романов (1596 — 1645), обраний російським царем 1613 р., родоначальник династії Романових.

⁷ Марна мрія (італ.).

БЕРЕЖЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБУТОВОГО І ФОЛЬКЛОРНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНЕ ДЕРЖАВНЕ ЗАВДАННЯ *

Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними для досліду і вивчення культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людности, їх сучасного і минулого життя. Іще з часів «просвіщеного абсолютизму» ввійшло в звичай і державний обов'язок творення музеїв і обов'язкове збирання до них усяких природних та історичних раритетів і курйозів, котрі можуть придатись до науки, охорона вимираючих родів звірят та рослин. Пізніше з цього розвиваються ідеї охоронних парків, нерушених працею людини заповідників і т. д. — включно до визначних своєю красою і оригінальністю феноменів природи і краєвидів. Американська Унія системою резервованих для тубильців територій зберегла до наших часів в життєвім стані фрагменти примітивного населення, їх мову, культуру й побут і зробила їх приступними для всебічного соціологічного і історично-культурного дослідження і т. д.

Від старої держави цю спадщину приймає нова соціалістична, прикладаючи всі старання не тільки до того, щоб в цілості заховати перебрані

* В фольклористичній спадщині М. Грушевського цій статті належить особливо важливе місце. Написана вона відразу ж після повернення вченого з еміграції і розгортання його діяльності в галузі відродження національної науки і культури в Україні в 20-х роках. Стаття була надрукована в щойно відновленому виданні редактованого М. Грушевським журналу «Україна» (№ IV, 1924).

Її публікація відіграла важливу роль у приверненні уваги урядових кіл і громадськості до питань збереження і вивчення фольклорних надбань народу. Вона сприяла, зокрема, тому, що невдовзі після її появи почав виходити спеціальний народознавчий журнал «Етнографічний вісник», який пізніше дістав назву «Народна творчість та етнографія».

Коротку біографічну довідку про автора див. у кінці статті.

збірки і пам'ятки, але й зробити їх доступнішими трудящому народові, а з другого боку — поширити їх круг і зміст відповідно розвитку і поглибленню завдань соціологічного і історичного досліджу, дослідження природи, її багатств, продукційних засобів та технічного їх опанування. Значні частини бюджету йдуть, з одного боку, на організацію екскурсійного вивчення і популяризації, а з другого — на збирання науково-цінного матеріалу, на охорону і дослідження пам'яток старовини, на вивчення розвою техніки, консервування пам'яток культури, документів старого соціального і політичного ладу і под. Саме тепер видвигнено і поставлено на чергу організацію охорони монументальних пам'яток старовини в найширшій розумінні слова, а за цим мусить прийти і зроблення їх доступними для вивчення, дослідження і т.д.

Егор Мовчан. Фото. 1964

Це дійсно справа пекуча і невідкладна, щоб після довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок (де вони ставали фактично неприступними ні українським дослідникам, ні українським масам) нарешті, бодай тепер, бодай те, що ще зосталось на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів. Щоб пам'ятки не руйнувались, щоб могили, городища і руїни не розкопувались і не грабувались. Щоб ніякі наїздники не нищпорили по них і не вивозили з краю пам'яток нашого старого життя. Щоб все, що земля закрила і охоронила від остаточного знищення, не витягалось з неї і не нищилось безплановими, не досить науково підготовленими і технічно не організованими розвідками і розкопками!

Стільки вже пограбовано і безповоротно втрачено для науки всякими «копачами»: грабителями, любителями і навіть quasi дослідниками, що принаймні вже про останки треба подбати, аби вони не марнувались і не нищились! В середині XVI ст. люстратори державних маєтків в кн. Литовського записали скарги канівських міщан на сих «копачів» — як вони їх і називали, — вояків замкової залоги, що вони розкопують старі могили, шукаючи в них «обручів і перснів», викидають останки мерців і тою профанацією могил накликають всякі біди на людність. Скільки ж перед тим і по тім понищено всяких дорогоцінних останків старого побуту задля марної плати від перекупщиків, чи з простої цікавості, під впливом оповідань про закопані скарби, і включно до того аматорського захоплення археологією, що стало розвиватися в старій Росії особливо з 1870-х рр. під впливом археологічних з'їздів, виставок, лекцій і всяких популяризацій, — які, на жаль, забували додати, що археологічна розкопка, проведена не досить обережно і науково, і в результатах своїх не збережена і не використана відповідно, являється ненагородимою шкодою — каригідним порушенням краєвого, всенародного культурно-наукового фонду! Жах бере подумати про це злочинне нищення наукового матеріалу. Це просто кошмарні сторінки з історії нашого життя.

Але припустім, що в цій сфері культурна політика державних установ може бути консервативною: може покладати головну увагу на те, щоб культурні цінності не терпіли від непокликаних рук, доки не прийде змога використати їх відповідно. Краще, мовляв, не розкопувати, не відкривати з-під охоронного покрову матері-землі захованого нею, не реставрувати того, чого не можна зараз дослідити і законсервувати цілком бездоганно; ліпше

лишити це пізнішим часам, багатшим технічними і науковими засобами. Зате існують знов такі сфери, де всяке гайнування часу, відкладання на пізніше збирання, дослідження та консервування останків старого життя безсумнівно являється непростимою провинною перед будучими поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальності лягає на державні установи, — оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості науково-дослідної праці!

Таким от добром являються всякі пережитки старої техніки, продукції і господарства, які ще тримаються на поверхні землі в різних глухих кутках нашої території, ще не вповні захоплених більш інтенсивними, краще удосконаленими формами й методами продукції, або випадком доживають свій вік серед новіших знарядів і приладів, як підсобний елемент в інвентарі, зберігаються з пієтизму до батьківських пам'яток, чи просто через недогляд криються де-небудь в купах старого зужитого, непотрібного господарського терміття. Кожне десятиліття, кожний навіть рік робить тут жахливі спустошення, котрі нічим не можуть бути заступлені ні нагороджені, особливо після того великого струсу, пережитого народним життям в останніх роках — під час світової війни і виходу на фронт мільйонів нашої людности, однаково з культурніших і найбільш відсталих місць, і за пізніших революційних бур, громадянських війн і нового соціального й економічного будівництва. Пробування на фронтах, в полонатах, в концентраційних таборах, на роботах в різних краях вищої культури, праця чужих полонених на наших ланах, фабриках і майстернях, революційна і соціалістична агітація, участь в радах, комітетах, колективах — поставили навіть найбільш консервативний елемент нашої людности навіч з новими формами господарства, поліпшеними технічними методами, удосконаленими знаряддями, поступовішими поняттями і поглядами. Вони наповнили їх уяву, думку і досвід безконечним рядом нових ідей, аспірацій і планів, і під їх натиском летить в огонь старе знаряддя, касуються перестарілі форми техніки і господарства, давні навички і методи праці, зв'язані з нею обряди, вірування і практики, і разом з корисними здобутками витворчої енергії жалісно гине цінний з культурно-історичного погляду матеріал технічної археології, останки старого господарства, документи пройдених, перейдених і засуджених на забуття, але важливих для історії матеріальної й інтелектуальної культури примітивніших форм продукції й економіки.

Очевидно, що державні органи, як з одного боку, повинні підтримувати всі змагання нашого люду до досконаліших і видатніших форм і методів продукції й господарства, — так з другої сторони, мають обов'язком підхопити останки старої техніки і форми старого господарства, щоб зафіксувати і зберегти в можливо повних і докладних взірцях для наукового дослідження і для свідомості нових поколінь пройдені форми господарства, оази цих вислужених, але й заслужених помічників людської праці, цих інвалідів техніки, які стають непотрібними в організації праці, але повинні мати своє місце в історичній галереї, в музеї нашої краєвої культури і продукції.

На превеликий жаль, ми досі не маємо чогось такого, навіть в приближенню, хоч декотрі з наших етнографів чимало потрудились над збиранням українського матеріалу для чужих збірок, за нестачею своїх. Так в 1880 і 1890-х рр. пок. галицький етнограф Вол. Шухевич, знавець Гуцульщини, зібрав колекцію гуцульського побуту, техніки і народнього мистецтва для львівського музею краєзнавства ім. графів Дзедушицьких, заложеного гр. Вол. Дзедушицьким². Пок. Ів. Франко, спільно з Мих. Зубрицьким, прегарним знавцем Бойківщини, й інших місцевих знавців народнього життя, зібрав колекцію пережитків сільського господарства для віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принців і організованого німецьким етнографом Габерляндтом. Пок. Ф. К. Вовк, при підмозі членів львівського наукового т-ва ім. Т. Шевченка, зібрав прегарну колекцію для етнографічного відділу петербурзького, теп. «Русского» музею, в котрім був консерватором. Інший заслужений наш етнограф Мик. Янчук працював для етнографічного відділу (т.зв. Дашковської колекції) Московського Рум'янцівського музею, котрім завідував і т.д. По наших же музеях існували, або й не існували, — тільки невеличкі колекції, до-

волі випадкового характеру, різної господарської археології — котрим найчастіше бракувало ще й відповідного приміщення, як найменш показному і модному матеріалові, котрому не надавалось майже ніякого наукового значення, а в кожному разі — не надавалось такого, якого він варт.

Розуміється, те, що могло бути в якійсь мірі витолковано умовинами нашого життя 20 — 30, чи навіть 10 років тому, — являється кричущою аномалією, що ми і досі в Українській Рад. Республіці, де дослід робітничої і селянської праці повинен займати центральне місце, не маємо такого «Музею Праці», чи «Музею Народного Побуту», де на тлі розвитку засобів техніки і форм господарства був би представлений розвиток народного життя в його побутових формах. Я вважаю, що це крайній час, аби на місці скромного Етнографічного Кабінету Академії Наук, де силами співробітників, без усяких спеціальних засобів і дотацій, збирається різний матеріал нашої сільськогосподарської археології, постав відповідно закроєний, на широку ногу поставлений такий-от музей-городок, який би не в вітринах (а ще гірше — в неприступних звичайному смертному оку коморах та складах, де найчастіше досі спочивали такі речі), а в відповідній обстанові була б представлена еволюція людської страви, одяжі, житла, знарядь і техніки праці. Аби екскурсант побачив перед собою і різні форми захисту — почавши від примітивного шалашу, прихатцем спорудженого для охорони від спеки чи дощу, від огорожі від звіря, призначеної для себе чи худоби, до дерев'яної хижі, чи колиби, землянки, бурдея, глиняної ліпанки і нарешті — до вповні культурної хати. І асортимент ловецьких приладів — знов-таки не на музейнім столику, а так як та лапка чи принада стояла в природі. І примітивне вогнище, і сховок для припасів. Мусить бути показана модель — натуральної великості — і печери, викопаної в лісі, котрих класичним осередком був і зостається Київ, з останками їжі, вогнища і з усім знаряддям. І глиняна мазанка т.зв. трипільської культури, з своїми робітнями, святощами, похоронними коморами, з асортиментом своєї мальованої і різьбленої кераміки, і з самою робітнею, де той посуд робивсь і випалювавсь — все, що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр. Дякуючи новішим відкриттям в техніці кам'яної доби, зробленими американськими етнологами на живих індіанських пережитках³, тепер може бути в усій повноті розгорнена картина неолітичної техніки, ілюстрована багатими прикладами, напр., Овруцького Полісся, а в бідніших формах і палеолітична техніка Гонців, Мізиня, Кирилівської ул. Повинно бути реконструйоване і мандрівне шатро чужоземного металіста-бронзівника, асортимент повного знаряддя, рухомий горн і майстерня на правок. Має бути дана і модель примітивної шахти і образ добування і перероблення металу, і поліська залізна руда, з картиною добування металу з місцевих торф'яників, і тогочасна кузня з усім набором інструменту. Між місцевий ловецько-хліборобський побут вріжеться й ятка мандрівного купця з грецьким чи арабським крамом, і пристанок північних вікінгів з арсеналом скандинавської зброї, з взірцями північних виробів, включно до рунічного монументу на згадку якого-небудь страченого в дорозі товариша зброї — хоч би модель могили на о. Березані. А раз пущена в цім напрямі реконструкційна праця, певно, приведе незадовго і до реконструйованого городища з його укріпленнями і будинками боярського двору, княжого терему. Київ з його околицею настільки багатий такими останками різних епох, що тут можна-б реставрувати й печеру, і городище, і княжий двір; але я думаю, що було б вандалізмом реставрувати для цього старі будівлі! Моделі мусять бути дані нові, можливо типові, і вже по огляді їх екскурсія огляне автентичні останки пам'яток тої чи іншої категорії: після реставрованої будови ці бідні автентичні останки оживуть в її уяві в своїх колишніх барвах, об'їдені віками тощі скелети обростуть м'ясом і покровами, і встануть в усій яскравості колишнього життя.

Тим самим методом повинні були б бути представлені й пізніші епохи в їх найбільш типових і яскравих взірцях побуту, пластики і монументальних пам'яток, — не ганяючись за розкішшю чи мальовничістю і не забуваючи в інтересах зовнішньої декоративності менш показного, але більш важного і сутнього для пізнання дійсних підстав побуту і культури, — та не поминаючи і того, що дає собою найвищі верхи творчого досягнення даної доби.

В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, споряджену під час світової вистави. Вона мала на меті доповнити пам'ятки

мистецтва Риму моделями всього найбільш характеристичного і цікавого, що знаходиться в Італії поза Римом, а ілюструє історію її культури й мистецтва. Зроблено це було незвичайно ефектно, мальовничо, а при тім — інформативно і переглядно. Екскурсант в цім історичнім городі на кількох гектарах ґрунту справді міг в типових образах побачити найважніше, що дає Італія для пізнання розвою її культури і мистецтва. Гарно зроблені моделі запечатували в його уяві в яскравих, виразистих образах цю величаву історію безмірно краще, вимовніше і тривкіше, ніж це могли зробити якісь атласи, музеї і навіть оглядання на місці, — бо там дуже часто найбільш характеристичні і важкі риси пам'ятки губляться серед пізніших додатків і сторонніх деталей. От чогось такого, тільки в ширше взятій історичній перспективі, хотів би я й для України. Те, що на римській виставі зроблено було протягом кількох місяців, — тут для такого постійного музейного городка, як я вище сказав, може робитись поволи, роками і на роки, для постійного вжитку! Ставитись основно і фундаментально, в рамках поставлених ширше — аби лише був для того уставлений постійний бюджет і вироблений постійний план.

Може б і якась вистава могла пришпорити і прискорити таку реконструкційну роботу! Була б це дуже ефектна панорама, інтересна не для самих тільки українців, але і для всього культурного світу: побачити в такій виставі історію матеріальної культури, техніки і господарства, з його історично-мистецькою надбудовою, як це все розвивалось на такій інтересній ділянці світового життя як наша Україна, від найдавніших слідів людського життя до наших часів. Тому, думається мені, що коли будуть пройдені і переможені нинішні економічні і всякі інші труднощі, нічим би іншим не можна було б краще показатись нам перед цивілізованим світом, як таким історичним образом своєї цивілізації: історії техніки, господарства, побуту і мистецтва, від найраніших пам'яток палеоліту до першого розквіту української культури в київській добі, і далі, через часи литовсько-польські і козацькі до нинішнього державного, культурного і економічного будівництва. Побачити було б що! Пам'ятки візантійських і романських впливів, готики і відродження, бароко і рококо в їх українських переробках: вплетеннях в барвисту течію українського народнього мистецтва, давнішого і новішого, включно до сучасної етнографії, з усім їх незрівняним багатством, многостороннім синкретизмом і оригінальними народними досягненнями, дали б панораму незвичайного інтересу!

Але під цею ефектною, барвистою надбудовою, відповідно нашому нинішньому розумінню, мусіли-б бути з усею виразністю і многозначністю розгорнені її менш показні скромні і сірі в вигляді, але тверді і міцні, основні в своїм значенню, підвалини розвою господарства, техніки і хазяйства сільського і міського, форми сільськогосподарської продукції і ремесла, далі виробництва міського, торгівлі, класового розподілу продукту, контрасти різних соціальних типів ужитковання і споживання: розкоші і комфорту владущих, убожества і невгасимих культурних потреб владомих, їх культурного голоду, — та й самі побутові форми панування і володіння.

Так взята і освітлена історія господарства, побуту і культури дала б дійсно не в абстрактних словесних образах, а на конкретних матеріальних предметах і доказах історію народнього життя, її нерва і душі: праці, — різнорідних її відмін і змін продукції. Аж у такій живій перспективі історії побуту й історії праці знайшли б відповідне пояснення і виступили у всім своїм значенню багаті монументальні пам'ятки Києва, культурно-історичні та мистецькі вартості, згромаджені тепер в київських та столичних музеях, вирвані в них з суцільного зв'язку і відокремлені з реального історичного процесу.

Коли поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври, Братства, подільської старої катедрі, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, овруцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт — вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських, Богданова церква суботівська, чернігівський «Мазепин Дім» і все інше монументальне багатство України, аж тоді знайде воно своє історичне

освітлення, і zarazом проречисто засвідчить культурно-історичну єдність Української землі й її народу. І з другого боку, — визначиться відповідне місце цій культурі «верхніх десятків тисяч» в масовім економічнім і культурнім процесі цієї землі: досягнення десятків і сотень на тлі праці мільйонів.

Тільки вже тепер, зараз і негайно, треба приложити енергію, працю і засоби до того, щоб цю досі тільки загально начеркувану, на підставі літературного та юридичного матеріалу — схему еволюції народнього господарства, техніки і культури мас виповнити таким же реальним, різностороннім і багатим матеріалом, як досі це робилося головню тільки для історії мистецтва, монументального і практичного.

От я й повертаю тут до того, з чого почав. З огляду на швидке зникання останків старого хазяйства і техніки, їх знаряддя і методів, держава та її органи повинні негайно приступити до обслідування цих пережитків і збирання останків старого знаряддя. Всі державні апарати, зв'язані з селом, повинні поучити своїх представників і агентів про вагу і негайність цієї справи, зложити на них обов'язок допомогти її переведенню і по змозі самим брати в її участь. З участю їх, і всякого роду культурних робітників села: учителів, агрономів, кооператорів, лісового, водного, дорожнього, фабрично-заводського і всякого іншого персоналу, — з людей хоч трохи освічених, але головню відповідно розвинених і охочих до такої роботи, при участі інтелігентнішого селянства, робітництва і всякого стану людей, мусить бути утворена густа сіть кореспондентів-збирачів, обсерваторів і записувачів, заінтересованих ідейно, а в деякій мірі і матеріально, в успіхах своєї роботи. За поміччю спеціальних інструкторів, періодичних курсів по дослідженню народньої техніки і культури, та спеціальних підручників, інструкцій і квестіонарів, ця сіть місцевих кореспондентів повинна неустанно виховуватись, підійматись в розумінню завдань ширини і глибини обслідування. Спеціалісти-етнографи, історики культури, техніки й мистецтва, соціального побуту і права, за поміччю світового соціологічного досвіду, мають намічати головню завдання цього обслідування і крок за кроком його деталізувати. Заразом та спеціальна технічна комісія, що вестиме організацію музейного городка, з свого боку даватиме спеціальні завдання дослідникам і збирачам на заповнення прогалин в наявнім запасі матеріалу, який виявиться при укладанню перспективи типових взірців продукції, господарства і побуту, котру вона буде конструювати для загального образу історії життя і праці.

Робота велика, і завдання — аби його порядню виповнити, так щоб не стягнути від будучих поколінь докору за злочинне занедбанню його, — доволі таки тяжке і складне. Воно вимагає інтенсивної помочі державних органів, і не тільки грошової й організаційної, але і науково-дослідної, популяризаційної, і знов-таки агітаційної. Правда, наші старші етнографи, економісти й історики культури, як Зібер, Єфименко, Чубинський, Русов, Вовк і ін., вже від початків 1870-х рр. почали роботу на сім полі, і виладили дуже цінні, особливо як на свій час, інструкції по деяким галузям історії техніки, побуту і соціальної економіки. Проте одно зосталось таки недоробленим, інше потребує тепер ґрунтовного доповнення, або й перероблення, з огляду на поступи зроблені загальною наукою в останніх десятиліттях. А й те, що заховало свою вартість (як напр., показчики, виготовлені Вовком для львівської етнографічної комісії, або вказівки, дані ним в огляді укр. побуту в II т. видання «Українській народъ въ прошломъ и настоящемъ»), все вимагає передруку і розповсюдження в загальнодоступних виданнях, бо ж ті видання, де воно свого часу з'явилося, тепер стали зовсім або майже неприступними, а кореспондентам на місцях інструктивний і інформативний матеріал мусить бути даний до рук в дарових виданнях. Отже все доцільне повинно бути переглянене, передруковане і доповнене наново всім потрібним.

Щоб все це могло бути підняте і пущене в рух, неминучо потрібно, щоб в свідомість керуючих державних органів увійшло переконання, що мова йде про справу державного значення: про один з культурних обов'язків перед своєю суспільністю, нинішньою і будучою, від котрих держава не може ухилитись. При тім — що це обов'язок такий, що гаятись і

відкладати його ніяк не можна, супроти швидкого зникання матеріалу. Тому при недостатці у держави матеріальних засобів на негайне переведення цілого плану в його широті, приблизно як я його начеркнув, може бути дискусія над тим тільки, що з того мусить переводитись зараз, а що може бути розложено на роки.

Очевидно, праця збиральна і досліднича мусить бути проведена негайно, а так само і вся інструктивно-інформаційна робота. Приготовлення відповідної літератури й підготовки інструкторських і кореспондентських кадрів стає на найближчу чергу і вимагає дотації й організації тепер же зараз.

Але поруч дорогоцінних документів до історії матеріальної культури, в народній масі, особливо в верствах і місцевостях слабше захоплених новою міською культурою, залягає не менш цінний, але ще більш крихкий і зникомий, без порівнення делікатніший і на культурні зміни чутливіший матеріал по історії культури інтелектуальної. Це передусім сільськогосподарський календар, і зв'язана з ним емпірична агрономія: космічні поняття, почасти випроваджені колись нею ж таки, почасти піддані іншим процесам примітивної психології; далі — обрядовість, що супроводить всі моменти господарського, родинного й суспільного життя людини; саги і легенди, що об'яснюють і санкціонують її; мораль і право, що нормують відносини колективу; нарешті, поетичні: ліричні, епічні і драматичні (ці в зародкових, розуміється, формах) перетворення індивідуальних і колективних переживань і уявлень. Загалом уся інтелектуально-естетична надбудова, яка виростає з економічних господарсько-продукційних відносин, але в вищих верствах своїх, чим далі тим більше і ширше комбінується не тільки з пережитками попередніх стадій життя свого колективу, а і з міжнародним обміном, по аналогії і асоціації, і дістає в цих комбінаціях свої власні опорні точки, які надають їй існуванню і розвоєві деяку самостійність від продукційних змін. Загально-соціологічне помічення (чи як то звать часто — соціологічний закон) говорить, що ця інтелектуально-естетична надбудова завдяки отсій частинній самостійності не йде в парі з економічно-соціальними змінами, відстає від них і через те в своїй ідеології відбиває не раз давно перейдені економічні стадії свого оточення, а з другого боку — такі ж давні стадії переживань інших впливових колективів. Але з другого боку, з тим як одмирає соціально-економічна база такої надбудови, її спадщина схематизується, скорочується, тратить поволі свій багатий зміст і зводиться до тощого і бідного кістяка — який нарешті кришиться і руйнується під тими різномірними наверхтованнями нових тем і мотивів, своїх і чужих, що на ній осідають.

Бачили ми, напр., як ті різкі політичні й соціально-економічні зміни, пережиті українським народом протягом століття XVIII — XIX: скасування гетьманщини, Січи і козацького устрою, розділ Польщі, ліквідація кріпацтва, — ослабили і до найзагальніших мотивів звели всю безконечно-багату, барвисту і незвичайно розгалужену поезію козаччини, що була захопила, перетворила і почасти покрила і приглушила, почасти змінила старіші поетичні верстви і цикли. У другій половині XIX в. майже без останку вимер козацький епос: з дум zostались тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень — головно т. зв. нижчі епічні пісні, або балади; майже перевелись пісні гайдамацькі, пісні про зруйнування Січи, пісні чумацькі; козацькі мотиви взагалі — ледве живі, зведені до чисто декоративних мотивів. Така ж редукція традиційних мотивів відбувається в репертуарі обрядовим, в епосі — сазі і казці. Безмірно збідніла обрядовість — ритуали, скажім, новорічні, весняні, великодні, весільні, похоронні; страшенні спустошення поніс весь святочний річний народний круг (Festjahr). Порівнюючи етнографічні образки, схоплені в центральній або східній Україні в першій половині XIX в., з нинішнім станом, знаходимо тільки слабкі фрагменти! По аналогії мусимо думати, що той величезний економічний й ідеологічний переворот, який маси пережили протягом останнього чверть століття, в центральній і східній Україні приведе майже до повного знищення стару народню поезію, обряд і світогляд, і поробить величезні спустошення, навіть в найбільш законсервованих, найменш приступних

місцях — в північній і західній Україні. Всяке затягання, проволікання стає небезпечним: нема часу!

Бо треба мати на увазі, що в порівнянні навіть з побутовим матеріалом: по історії господарства і матеріальної культури взагалі, матеріал фольклорний дуже легко підпадає коли не повному знищенню, то такому обіднінню, котре межує з повним обезціненням його. Кінець кінцем якийсь господарський знаряд або держиться — або пропадає, але поки держиться, то він говорить про себе і про певний продукційний процес чи певну форму матеріальної культури ясно і повно. Фрагмент орнаменту чи твору народного мистецтва може говорити також виразно, як і цілість. Але обряд, переказ, пісня, збідніла, деградована, зведена до голої схеми, уже не скаже того, що говорили її поетичні деталі, її оповідальні подробиці, її варіанти. Бо важний не факт існування обряду, чи переказу, чи пісні, а те, як вони виглядали колись, як оповідали свою тему, в якій формі. Не раз така подробиця оповідання, деталь форми раптом відкриває перед нами цілу складну, широко розгалужену, не знати як давніми обставинами чи зв'язками витворену чи передану систему: філіяцію, комбінацію мотивів, і являється першорядним культурно-історичним документом, незамінимим і не оціненим в своїй вартості. Коли даний фольклорний акт чи поетичний твір буде схоплений не з цєю подробицею, а пізніше, коли ця подробиця відпаде і забудеться, а зостанеться позбавлена цих деталей схема, кістяк, рудимент, — можливо, що він і не дасть ніяких натяків на ці культурно-історичні факти, котрі він відкривав перед дослідником ще сорозмірно недавно!

З другого боку, отся обставина, що тут в поетичних творах в широкому значенню слова, особливо важно *не що, а як*, вимагає переведення збирання цих пам'яток в особливо широкі розміри, особливо густою сіттю. Коли варіанти мають не раз таку самостійну вартість, або тільки зібрані разом в великім числі дають можливість реконструкції напівзабутого, знищеного, до крайності схематизованого архетипа, то ясна річ, що тут ніяким чином не можна вдовольнитися тим, що от, мовляв, такий чи інший фольклорний документ уже вхоплений в своїм типовім вигляді, тому можна про варіанти його й не дбати. Ми в цім моменті навіть не можемо знати, які подробиці цього обрядового акту чи поетичного твору будуть мати вартість, з якого погляду вони будуть оцінені колись істориком поетичної творчості, чи істориком мислі, чи істориком інтернаціональних впливів. Досліди в цім напрямі, які ведуться в світовім зв'язку, можна сказати, — з дня на день відкривають все нові перспективи, все нові точки погляду, і те, що десять—двадцять літ тому могло здаватись простою «грою уяви», тепер стає не раз дорогоцінним зв'язком в яким небудь ланцюгу культурної еволюції або інтернаціональних взаємовідносин. Річ зрозуміла, що дальші студії в цім напрямі, які власне тепер подекуди тільки починають розгортуватись, обіцяючи незвичайно важні придбання нашому розумінню еволюції людської мислі, творчості, естетичного відчуження (згадати, напр., працю Леві-Брюлля по історії примітивного мислення, досліди Дюркгемової школи соціологів в сфері історії культури і релігійної гадки, і под.), — відкриють в нашій матеріалі такі елементи, установлять для його студіювання і використання такі точки погляду, котрі для нас навіть і не існують. Тому було б помилкою ставити завдання так: зібрати все, що може мати вагу для наукового дослідження, так як він ставить свої проблеми в нинішнім часі. Ні, очевидно, — треба збирати все, що скільки-небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку для цього матеріалу. Це так, як з матеріалом архівним. Його звичайно викартовувано: вибірано матеріал з наукового погляду інтересний, а решту продавано на фабрики і в крамнички «на масло». Тим способом збережено може яку десятку, соту частину, а решту нищено — як невжиточну для науки. Але ж бо критерії цієї ужиточності змінювались! Сто літ тому важним для науки матеріалом уважавсь той, що говорить про політичні події, державні справи, високі особи; завдань історії побуту, господарства, економіки, життя трудящих класів, масових обставин їх існування «наука» не знала, і матеріал безмірно цінний для нас тепер з цього становища, тоді нищився без усякого вагання. Річ очевидна, що те саме може бути і з матеріалом фольклорним: те, що тепер

нічого не говорить уяві дослідника і приготується запопадливим збирачем часу тільки хіба «для повноти», може з часом заговорить сильно й проречисто для дослідників, узброєних новими методами фольклорного досліду, новими підходами до історії людської мислі, чуття, творчості. Так напр., як набирають незвичайної ваги які-небудь єзуїтські місіонерські записки, або адміністраційні звідомлення XVII — XVIII вв. для сучасного фольклориста, який вишукує в них відбиття, фрагменти, вказівки на давно завмерлі тепер, віджиті й забуті факти життя — іноді цілком вимерлих уже племен.

Треба зберегти для будучого досліду якнайбільше фольклорного матеріалу, взятого якнайширше, з різних точок погляду, можливо найчисленніших. Але тут не можна поставити питання так, як з матеріалом архівним: зберігаймо по можливості все! Це все не лежить реально, готове і придатне до збереження, так що тільки його треба зложити в сухім приміщенню, охоронити від шкідників і повісити на дверях велику колодку. Фольклорний матеріал треба зібрати, вибрати, висіяти з плінного потоку життя. Кадри збирачів мусять бути ще більш докладно й тонко, ніж при збиранню останків старої матеріальної культури і народного мистецтва, відчувати в словеснім і фольклорнім матеріалі, який пливе перед їх очима і слухом, присутність цінного: вибрати те, що може відбивати в собі пережите, старе: вимираючу психіку, мораль, уяву. Інтуїтивно, на підставі відповідного наукового підготовлення, відчути, що як не тепер, то з часом зможе придатись для дослідження і його вхопити. Цих збирачів треба незмірно більше, щоб вони могли відсіяти цей безконечно тонкий, непомітний словесний матеріал, і вони мусять бути далеко краще підготовлені — ознайомлені з сучасним станом фольклорних дисциплін, з їх точками погляду, проблемами і перспективами. Мусять бути зараз же пороблені енергійні заходи для підготовлення таких збирачів, інструкторів і дослідників; мусить бути дана їм в руку для власного вжитку і для розповсюдження, для популяризації інтересу цього матеріалу, відповідна література — почасти деякі старі інструкції й квестіонарі, відповідно перероблені і доповнені (як, напр., пок. М. Дикарева про організації молодіжи), почасти наново зложені, відповідно новим підходам і точкам досліду фольклорного матеріалу.

Особлива увага при тім, як я вже зазначив, повинна бути звернена на північний: польсько-підляський і гірський, карпатський район — найбільше консервативні в народній традиції і найменше захоплені змінами життя в останнім столітті, а з них найбільше обіцяє найменше досліджене і найбільш неприступне і консервативне київсько-волинсько-підляське Полісся: поріччя Прип'яті і суміжні краї. Ця територія повинна бути в найближчій часі прорізана етнографічними екскурсіями, для дослідження матеріальної культури, мистецтва, фольклору і діалектології, і сотворена на місці якнайгустіша сіть дослідників і кореспондентів, заінтересованих збиранням матеріалу. Заінтересувати їх треба як мотивами науковими, так і більш реального характеру: невеликими гонорарами, преміями, одержуванням літератури, якогось періодичного видання, присвяченого інтересам дослідження народнього життя і краєзнавства, і под. Приклад того ж пок. Дикарева, що вмів витворити таких незвичайно цінних кореспондентів: обсерваторія життя і збирачів матеріалів, щиро відданих цьому ділу і перейнятих любов'ю до нього, серед сільської і міської інтелігенції, з самих же селян і робітників, може переконати, як це корисно для досліду народнього життя — і який цінний елемент воно вносить в саме сільське життя, в селянські та робітничі круги, формуючи людей з одвертими очима і розкритим розумом, які ставляться уважно і поважно, свobodно від конвенціональної моралі і «доброго тону», до людської мислі і психіки, до життя в усіх його проявах, «приємлюють» його реально: студіюють, «нічого не пропонуючи, а тільки викладаючи».

Підносячи ще раз з усім притиском, що я вважаю збереження і дослідження цього матеріалу за один з обов'язків державної організації, які впливають з самої її ідеї, я позволю собі на закінчення підчеркнути кілька конкретних побажань, котрі мали б вести до зазначеного завдання:

При науково-дослідчих кафедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури (передісторичної археології, історії господарства і техніки і народного мистецтва), щоб підготовляти дослідні сили в цій сфері.

Якнайскорше повинен бути перенесений на Україну і відповідно дотований «Український Соціологічний Інститут», що ставить своєю метою на студіях примітивної культури вивчити пережитки примітивного побуту, мислення і творчості в побуті і фольклорі України, і дійсно дав цінні почини на цім полі.

Для ознайомлення з сучасними методами наукової праці на Заході, з кращими етнографічними музеями, фольклорною й етнологічною літературою, котрої нема змоги в ближчій будучині зібрати у нас, треба відповідно підготовлених наукових робітників висилати до найбільших центрів соціологічних та історично-культурних студій, як Париж, Лондон, Вашингтон, Берлін тощо.

По різних вищих школах, а особливо по інститутах народньої освіти повинні бути заведені курси етнографії й історії матеріальної культури, щоб розвинути інтерес до цих дисциплін серед людей, яким доведеться працювати безпосередньо серед народу, або мати діло з сільською молодіжжю тощо.

Якнайскорше повинна розпочатись планова робота по організації «Музею Праці» в дусі висловлених вище побажань, і збирання для нього матеріалу.

Організація екскурсій і кореспондентської сіті, інструкціонування кореспондентів і збирання матеріалу повинні одержати, зараз по підготовчих заходах, тверду і постійну дотацію в бюджеті Республіки на ряд літ.

Повинна бути заложена популярна часопись — місячник або ще краще — двотижневик інформативно-заохочуючого характеру по краєзнавству, історії культури і фольклору, загальному і спеціально українському. Ця часопись розсилалась би безплатно кореспондентами тих центральних установ, які вестимуть організаційну дослідну роботу, подавала б інструкції, квестіонарі, й містила б кращі відповіді на анкети — як взірці для кореспондентів. За кращі відповіді на квестіонарі й анкети добре було б установити невеличкі премії.

Ознайомлення з народним побутом і фольклором, виявлене отакими відповідями та збірками матеріалу, мусить прийматись на увагу при всяких призначеннях на посади, де приходить ся мати діло з селянською та робітничою людністю.

Думаю що ці заходи, проведені в відповідних розмірах, не тільки забезпечили б збереження многоважного наукового матеріалу, але і в життя громадське і держав внесли б елементи сильні, здорові, правдиво конструкційні, дуже корисні для розвою Республіки.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Київ

¹ «Положення про охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи» було ухвалено пленумом Укр. Голов. Науки в червні ц.р.

² Дзедушицькі, властиво Дідушицькі, старовинний боярський український рід, давно спольщений, носить це ім'я від свого старого маєтку села Дідушиць, в околиці Галича.

³ Вони описані в доповіді *К. Грушевської*: Початки заселення і культури Америки, в збірці: З примітивної культури, 1924.

З БІОГРАФІЧНОЇ ДОВІДКИ ПРО АВТОРА

Грушевський Михайло (29.09.1886 — 24.11.1934), великий український історик, визначний організатор української науки, політичний діяч і публіцист. Погляди Грушевського, учня В. Антоновича, склалися під впливом М. Костомарова й М. Драгоманова, ідеї народництва та федералізму були домінуючими в його науковій та громадсько-політичній діяльності. Примат соціальних інтересів над інтересами державно-національними є характеристичний для історичної концепції Грушевського, споріднюючи її з так званою «народницькою школою» в

українській історіографії. Але, в процесі дальшого студювання історії України (зокрема Козаччини й Козацько-Гетьманської держави) й своєї участі в сучасній українській політиці, Грушевський надає чимраз більшого значення державно-політичному чинникові. Багато учнів Грушевського перейшли згодом до «державної школи», яка панує в сучасній вільній українській історіографії. Наукова схема історії України, створена Грушевським, була прийнята новітньою українською історіографією і знайшла визнання в чужій історіографії, зокрема російській (О. Пресняков, М. Любавський) і польській.

Грушевський багато працював у царині історії літератури — це насамперед відповідні екскурси в «Історії України-Руси» і велика «Історія української літератури» (I — V, 1922-27; тт. VI і VII — лишалися невидрукованими), що охоплює українську народну творчість і письменство до поч. 17 ст., досліджувані у зв'язку з історією розвитку культури; йому належать також численні літературно-критичні статті й рецензії (зокрема в «Літературно-науковому віснику»). В «Історії України-Руси», в кн. «Культурно-національний рух на Україні в 16-17 ст.» (1912; 2 вид. — 1920) і ряді менших праць Грушевський розглядає розвиток української освіти, церковного життя, мистецтва, друкарської справи й інші сторінки української культури. Ряд розвідок Грушевського присвячено етнографії, фольклорові, соціології. Грушевський працював і в археології (розкопи 1895—98 рр. в с. Чехах, Брідського повіту та інші), опублікувавши ряд статей і давши в I-III тт. «Історії України-Руси» першу спробу синтезу археології України.

Чималу данину віддав Грушевський красному письменству як автор оповідань, драм і нарисів (збірка «Під зорями», оповідання, начерки, замітки, історичні образи, 1928).

Загальне число опублікованих праць Грушевського перевищує 1800. Бібліографія їх за час 1888-1904 подана в «Науковому збірнику, присвяченому проф. М. Грушевському учениками й прихильниками» (Львів, 1906); за 1905—1928 — в III томі «Ювілейного збірника ВУАН на пошану академіка М. С. Грушевського» (К., 1929).

Великі заслуги Грушевського, ученого, що здійснив головне завдання української історіографії — створення синтезу українського історичного процесу, організатора української національної науки, громадсько-політичного діяча, одного з найвизначніших у добу визвольних змагань, викликали, незважаючи на поворот Грушевського в 1924 р. на підрадянську Україну, гостро негативне до нього ставлення у більшовиків як за життя, так і по смерті. Зокрема, постанови ЦК КП(б)У з 1946 р. і пізніші радянські публікації характеризують його як «національного історика», «ідеолога української контрреволюційної буржуазії», «непримиреного ворога радянської влади». Радянська влада провадила боротьбу проти схеми Грушевського та її послідовників в історії, історії літератури, мовознавстві тощо.

*Олександр ОГЛОБЛИН **

* Енциклопедія українознавства, II видання, т. 2. — Львів, 1993. — С. 455. Текст подаємо скорочено.

